

אמר לחכמה אחתי את
נפש לאסתר אומן זכרה לברכה

נשים בעולם היהודי

כתב עת למחקר והגות

חוברת יח
תשפ"ג-תשפ"ד • 2023

אוניברסיטת
בר-אילן

המרכז לחקר האשה ביהדות
ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן

הנהלה: פרופ' ישראל אומן, פרופ' אלישע האס, פרופ' אביעד הכהן,
פרופ' שמואל רפאל-ויוונטה, פרופ' אמנון אלבק, גב' רחל פורסטנברג

עורך ראשי: פרופ' יהודה פרידלנדר
עורכת: ד"ר רבקה גולדברג (דביר)

מערכת: פרופ' יפה ברלוביץ, פרופ' זאב גריס, ד"ר רות למדן, פרופ' לילך
רוזנברג-פרידמן, פרופ' יעל שמש

מועצת מערכת: פרופ' שולמית אליצור, פרופ' ניצה בן-דב, פרופ' אביעד
הכהן, פרופ' תמר וולף-מונזון, ד"ר רוני ויינשטיין, פרופ' חוה טורניאנסקי,
פרופ' אוריאל סימון, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' דוד
רוסקיס, פרופ' איטה שדלצקי ז"ל, פרופ' זיוה שמיר, פרופ' אביגדור שנאן

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

רשימת המשתתפים:

פרופ' טל אילן, האוניברסיטה החופשית של ברלין
ד"ר ברכה אליצור, המכללה האקדמית הרצוג, אלון שבות
ד"ר איילת וולפיש-פרנקל, אוניברסיטת חיפה
ד"ר ענת ישראלי טרן, המכללה האקדמית אורנים, קריית טבעון
ד"ר חגית כהן, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה
ד"ר אסתר לפון-קנדלשיין, רעננה
ד"ר ניצה קרן, רחובות
פרופ' דב שוורץ, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
ד"ר רבין שושטרי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

ISSN 1565-3625

© כל הזכויות שמורות

המרכז לחקר האשה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002
דוא"ל: massehet@gmail.com

כתב העת **מסכת** נוסד ב'מתן, מכון תורני לנשים' לזכרה של אסתר אומן, שהייתה בין תלמידותיו הראשונות. אסתר, שהקדישה את חייה לביתה ולגידול משפחתה, החלה לחבוש את ספסלי בית המדרש בהיותה בת שישים ושתיים, ולראשונה בחייה התעמקה בלימודי תנ"ך, תלמוד ומחשבת ישראל. לאחר שש שנים נפטרה ממחלת הסרטן. קורות חייה מגלמים אולי יותר מכל את מהפכת לימוד התורה לנשים שבדור האחרון.

 **המרכז לחקר
האישה ביהדות**
ע"ש פניה גוטספלד הלר

**הפקולטה
למדעי היהדות**
אוניברסיטת בר־אילן

תוכן העניינים:

- בנות כוהנים גדולים: החטא ועונשה
טל אילן וענת ישראלי
עמ' 13
- 'אין לך דור שאין בו ליצנין':
על אופיו של הפקפוק בגלגוליה של מסורת הולדת יצחק
ברכה אליצור
עמ' 45
- נשים וכישוף בקבלה בימי הביניים: הערות אחדות
דב שוורץ
עמ' 79
- בין מודרת למורדת: מבט מגדרי על מיתוס לילית בזוהר
איילת וולפיש-פרנקל
עמ' 109
- נתינת כסף הקידושין מידי האישה –
המקורות, עריכתם וגלגולם בגאונים ובראשונים
רבין שושטרי
עמ' 145
- דפוסי יידיש כמסמני חברה ומגדר (1862–1923):
דיון ביבליוגרפי
אסתר לפון-קנדלשיין
עמ' 175
- אשת המחט כמשל:
קריאה מגדרית-תרבותית בסיפורו של עגנון 'שלוש אחיות'
ניצה קרן
עמ' 211
- חוויות המאסר של אסירות פוליטיות בכלא בית לחם:
רות לוביץ' וצילה עמידרור (הלר) כמקרה מבחן
חגית כהן
עמ' 225

תקצירים באנגלית

דבר המערכת

אחותי הקטנה את שותקת כְמוני
ועיניך חושבות: העולם הגדול!
יש בו שמש וזמר וְשֶׁע וְעֵנִי
וגבו של אדם הכפוף מן העל.

ואולי לך סֵפֶר והגד, כי נשבענו
לשחרר את הארץ מְשֶׁע וְנָם.
כי לבנו כבד, אך תמיד האמנו
כי נשיב לעולם את צחוקו של אדם.

לאה גולדברג, 'לאחותי הקטנה', דבר לילדים, אייר תרצ"ט, אפריל 1939

כשפרסמה לאה גולדברג בסוף אפריל 1939 את השיר 'לאחותי הקטנה' ב'דבר לילדים' היה זה חודשים מעטים לפני שהנורא מכול הציף את אירופה. מי שכבר הספיקה בחייה הקצרים לברוח על נפשה כמה פעמים מארץ אהובה שהפכה לאיום קיומי על חייה ועל חיי בני עמה, לא השלתה את עצמה והבינה היטב שהרוע הולך ומתקרב לכסות את העולם.

חוברת זו של מסכת, השמונה עשרה במספר, הייתה אמורה לראות אור לפני שפרץ לארצנו החושך הנורא ביום שמחת תורה תשפ"ד והזכיר לכולנו כי הארץ והעולם כולו עדיין לא שוחררו מְשֶׁע וְנָם.

דומה כי השאלה הראשונה העולה כמעט מאליה כשאסון גדול נוחת על ראשו של הפרט או של הכלל היא למה? למה דבר נורא זה קרה לי כאדם או לנו כחברה, כקהילה, כעם, למה קרה כך ולמה דווקא עכשיו. השאלה הזו, שעולה לנוכח כל שבר או אסון שבא על האדם או על הציבור ימיה כימי הסבל האנושי, שימיו כימי הקיום האנושי.

במישור הלאומי אנו מכירים שאלה זו בעומק ובהיקף נרחב במיוחד סביב חורבן בית המקדש, הבית הראשון ובעיקר הבית השני, ובעקבות חורבנו וכישלון המרד שאחריו – היציאה לגלות והחורבן הלאומי, שנמשך דורות רבים.

התורה שבעל פה, שתפשה מקום מרכזי יותר ויותר בעם כולו בעקבות החורבן והיציאה לגלות, עסקה רבות בגורמים שהביאו לאסון ובמשמעותם האישית, החברתית והתאולוגית, החל מאגדות קמצא ובר קמצא ועד סיפורת הידוע והקשה של מרתא בת בייתוס.

אפשר להביא פרשנות כזו או אחרת למכלול הסיפורים המציגים סיבות שונות ומשונות לחורבן, אבל אי אפשר להתעלם מכך שרובם המכריע מביא סיבות מוסריות וחברתיות.

מאמרו של טל אילן וענת ישראלי עוסק בנשים שעומדות במרכזם של כמה מן הקשים שבסיפורי החורבן. סיפוריהן של מרתא בת בייתוס, של בת ישמעאל בן אלישע ושל צפנת בת פניאל מובאים בהקשרים של רעב ושבי, ולצידם סיפורים רבים אחרים על זוועות החורבנות, וכולם יחד משרטטים תמונה מבעיתה ומזעזעת של גורל יהודי ארץ ישראל בכל אירועי החורבן שעברו עליהם.

עיון מעמיק בסיפורים אלו מן התלמוד הבבלי חושף שורה של רמזים לחטאים שגיבורות הסיפורים כביכול חטאו בהם. כותבות המאמר סבורות שחז"ל נזהרו בכבודם של הכוהנים הגדולים ולא הפנו כלפיהם אצבע מאשימה ישירה בכל הנוגע לחורבן, אך לא חששו להפנות אצבע מאשימה (ומענישה) כלפי בנות משפחתם; וכך הפכו הבנות, באמצעות הסיפורים הקשים המסופרים עליהן, קורבנות לחטאי אבותיהם הכוהנים הגדולים.

בנות הכוהנים הואשמו שאף שלא יועד להן כל תפקיד, הן חרגו ממקומן המוצנע והמושקף וגילו מעורבות יתר במרחב הציבורי. יוחסה להן גם אקטיביות מינית, ולהבדיל – אקטיביות אינטלקטואלית. הסיפורים עוסקים בגורלן הנורא של בנות אקטיביות מדי אלה, ואגב כך מגלים הקוראים כיצד נענשות נשים, אפילו אם הן מיוחסות ביותר, על הפרות הסדר המגדרי.

בדומה לאגדות החורבן שבמדרשים גם בספרות הקבלה דמותה של האישה קשורה מאוד לכוחות הרוע והטומאה בעולם או אפילו מייצגת אותם. שני מאמרים עוסקים בנושא זה. דב שוורץ בוחן את הזיקה של נשים לכישוף בספרות הקבלה. זיקה זו מוסברת בעיקר בשל האופי הנשי, שנתפש בקבלה כתערובת של חולשה ושל רוע. מחבר המאמר מצביע על ההבדלים המהותיים בין תפישת הזוהר לבין התפישה העולה מ'מדרש הנעלם'. לדעתו אין בספר הזוהר תאוריה מקיפה הנוגעת למקומה של האישה בכישוף, והיא מוצגת בו בעיקר כייצוג של הרע והטמא, ואילו במדרש הנעלם נעשה מאמץ להתעמק בדמותה ובמניעיה של האישה בעיקר בהקשר של המעשה המגי.

מדרש הנעלם מציג את הנשים, על רקע מעמדן בחברה בימי הביניים, כחלשות, אך חולשה זו היא המגבירה בהן את הרוע, מאחר שהן נאלצות לשאוב את כוחן מן הגברים ולעתים גם מן השדים. כדמות חלשה אין לאשה ברירה אלא להיזקק לגורמים חיצוניים לה כדי לבסס את כוחה ומעמדה; הגורמים הללו מזומנים לה בעולם הכישוף.

הבנת ההבדלים שבין תפישת הזוהר לתפישה העולה מ'מדרש הנעלם' חשובה מאוד, כיוון שדווקא הטקסט של מדרש הנעלם הוא שנעשה לטקסט מכונן, ולכן השפיע עמוקות על המחקר ועל השיח בעניין הזיקה של האישה לכישוף בספרות הקבלית כולה.

מאמרה של איילת וולפיש-פרנקל ממשיך לטוות את החוט שנטווה במאמר של שורץ. המאמר עוסק בדמותה של לילית, הדמות הנשית שמייצגת את התכונות השליליות של האישה: הנשיות, הרוע והמיניות.

בספרות היהודית של ימי הביניים מוצגת לילית כאנטיתזה לדמותה של חוה. לעומת חוה האימהית והביתית לילית היא האישה הרעה, הפתיינית ורוצחת הילדים. וולפיש-פרנקל טוענת במאמרה כי דמותה של לילית בספר הזוהר מבטאת גם איכות מיסטית וקדושה. על פי ספר הזוהר המפגש עם לילית אומנם טומן בחובו סכנה, אך גם אפשרות להתעלות רוחנית ולקדושה.

וולפיש-פרנקל מבקשת למצוא זיקה בין תפישה זו של לילית ובין תפישות מגדריות עכשוויות. ברוח תפישות אלו מנסה רבין שושטרי לבחון אפשרות הלכתית לטקס נישואין שוויוני. בעקבות השאלה העולה כבר בגמרא אם אפשר שהאישה תיתן את כסף הקידושין, בוחן כותב המאמר מקורות הלכתיים מכמה תקופות המביאים נקודות השקפה מגוונות על הסוגיה. לאיש מבעלי הדעה בשאלה מי אמור לתת את כסף הקידושין לאורך הדורות אין כל עניין בבחינת שאלת הטקס השוויוני. בסופו של דיון נראה שאין פתח הלכתי ממשי המאפשר לאישה לתת לחתן טבעת כחלק חשוב מתהליך הקידושין אלא רק בתנאי שנתינה זו מצטרפת לנתינת הבעל. טקס שוויוני ממש אומנם אין כאן, אך בכל זאת יש לאישה אפשרות למלא גם היא תפקיד פעיל בו, שכן אף היא יכולה לתת לאישה טבעת קידושין.

בדומה למצוי בספרות הקבלית גם במיתולוגיה היוונית נמצא קשר עמוק בין דמות האישה לדמותה של המכשפה, הבא לידי ביטוי בולט בדמותן של שלוש אחיות הגורל, המורות.

על רקע דמויות מיתולוגיות קודרות אלו עוסקת ניצה קרן, במאמר 'אחיות הגורל', בסיפורו הקצרצר והידוע מאוד של עגנון 'שלוש אחיות', ומביאה אל הדיון באישה ובזיקתה לכישוף מערכת התייחסות נוספת הקשורה לנשים, המלווה את התרבות האנושית משחר ימיה, דמותה של האישה הטווה בפלך, תופרת, רוקמת ומאחה קרעים. במאמרה של קרן מהדהדים קולות של נשים רבות מתקופות ותרבויות מגוונות המבלות את רוב ימיהן בחברת החוט והפלך.

מאמרה של קרן מקרב אותנו אל המיתולוגיה היוונית, ואילו מאמרה של ברכה אליצור מביא אותנו לימיה הראשונים של הדת הנוצרית ולפולמוסים שהיו בינה לבין היהדות במאות הראשונות לקיומה.

כמו בכמה מאמרים קודמים שלה מנסה אליצור גם במאמר זה למצוא זיקה ישירה ועמוקה בין הנוסחים השונים של סיפורים מדרשים לבין התקופה ההיסטורית שבה נכתבו. ניכוסם של פסוקי הולדת יצחק על ידי הנוצרים הראשונים לבשורת הולדתו של ישו הובילו לחיבורם של מדרשים הבאים להזים קולות המפקקים בהיות אברהם ושרה הוריו האמיתיים של יצחק: המדרש על מבחן ההנקה של שרה, הקשור לפסוק 'היניקה בנים שרה', והמדרש העוסק בדמיון החיצוני של יצחק לאברהם אביו, המוצמד לפסוק 'ואברהם הוליד את יצחק'.

אסתר לפון קנדלשיין מנסה לבחון מגמות חברתיות תרבותיות ומגזריות בארץ ישראל ממחצית המאה התשע עשרה ועד שנת 1923 מבעד מספרם ולמאפייניהם של פרסומים ביידיש שנדפסו בארץ בהנחה שפרסומים שנדפסו ביידיש בארץ, כפי שהיה מקובל בחברה היהודית המסורתית, יועדו לאנשים שנחשבו לאנשים משולי החברה, שהיו בעיקר נשים אך גם 'גברים שהם כנשים', שאינם קוראים עברית.

הכותבת בדיקה עשרות רבות של פרסומים מסוגים שונים שנדפסו בתקופה זו בארץ ביידיש או ביידיש ובעברית יחד ומצאה שרובו המחלט של החומר המודפס ביידיש עסק בצד המעשי, העכשווי, של חיי היום-יום, ולא בענייני דת, הגות או תרבות. לדברים שברומו של עולם יוחדה במובהק הלשון העברית, ששעריה היו חסומים באותה תקופה בפני רוב הנשים. עובדה אחת מעניינת המייחדת מבחינה מגדרית את הפרסומים ביידיש שנדפסו באותה תקופה בארץ היא שמצויים בהם גם תשעה פרסומים שחיברו נשים, תופעה חריגה מאוד בעולם היהודי כולו באותה תקופה.

נראה כי המאמר היחיד בחוברת זו של מסכת שמציג מציאות שבה 'השווה הכתוב אישה לאיש' (לפחות במידת מה) הוא מאמרה של חגית כהן, העוסק בחוויות המאסר של אסירות פוליטיות בכלא בית לחם, שהרי בבתי הסוהר המנדטוריים בארץ ישראל ישבו אסירים פוליטיים מכל הסוגים: גברים ונשים, יהודים וערבים, ואפילו קומוניסטים ורוויזיוניסטים. כהן בוחנת במאמר את חוויות הכליאה של רות לוביץ ושל צילה עמידרור (הלר) בבית הכלא לנשים בבית לחם בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים לנוכח האידאולוגיות המנוגדות שבהן דגלו ובודקת עד כמה השפיעו הנטיות הפוליטיות האידאולוגיות השונות כל כך זו מזו של שתי הנשים על יחסן כלפי חברותיהן לכליאה, ערביות ויהודיות.

נראה כי למרות חברותן במחנות פוליטיים מנוגדים ויריבים, חלקו שתי הכותבות תפישת עולם רדיקלית העוברת כחוט השני בכתבתן. תפישה רדיקלית היא השאיפה לשינוי מעמיק בסדרי החברה מתוך הצגת חזון חברתי, פוליטי או דתי

חלופי המתאפיין ביסודות אוטופיים. ברדיקליות מתגלה גישה בלתי מתפשרת לבעיות חברתיות, מלווה בהשקפת עולם טוטלית. השקפת העולם הרדיקלית רואה בחזונה פתרון אחד ויחיד לבעיות התקופה ושואפת לעקור מן היסוד בכל מחיר את הסדר החברתי הפוליטי הקיים.

שתי הכותבות, שהיו נאמנות לתנועות שאליהן השתייכו נאמנות מוחלטת, קראו תיגר על שלטונות הכלא, נציגי השלטון הבריטי הזר והמדכא. מאבקן בשלטונות הכלא היה בעיניהן המשכה של המלחמה המתנהלת מחוץ לכתליו, בין שמלחמה זו היא מאבקה של התנועה הקומוניסטית האינטרנציונליסטית נגד השלטון האימפריאליסטי העולמי ובין שהיא מאבקה של תנועת השחרור הלאומי בשלטונות המנדט.

החוברת מסתיימת במאמר העוסק במאבק ובכלא בעוד העולם סביבנו מוצף מאבקים ומלחמה, בתי כלא ושבוים.

וּפְדוּיָי ה' שְׁבוּן וּבָאוּ צִיּוֹן בְּרִנָּה וְשִׁמְחַת עוֹלָם עַל רֵאשִׁים שְׁשׁוֹן וְשִׁמְחָה יְשִׁיגוּ וְנָסוּ יְגוֹן וְאֲנָחָה.